

TARAMA SÖZLÜĞÜ: SÖZLÜKBİLİMİ İLKELERİ ÇERÇEVESİNDE BETİMSSEL VE ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME

TARAMA DICTIONARY: A DESCRIPTIVE AND CRITICAL EVALUATION WITHIN THE PRINCIPLES OF LEXICOGRAPHY

Didem AKYILDIZ AY*

ÖZ

Türkçenin söz varlığını içeren sözlüklerin yazımının çok eski zamanlara kadar izi sürülebilse de bunu bir disiplin olarak inceleyen “Sözlükbilimi” ile ilgili uğraşlar Türkiye’de henüz çok yenidir. Sözlükbiliminde uygulama alanının (sözlük hazırlama) dışında yer alan ve var olan sözlüklerin incelenmesi ve bunlarla ilgili bilgi ve teorilerin üretilmesi ile ilgili olan metaleksikografi alanı, tarihsel ve modern Türkçe sözlüklerin ideal bir biçimde hazırlanması konusunda önemli ipuçları vermektedir. Bu çalışmada, Türk Dil Kurumu tarafından kolektif bir çalışmanın ürünü olarak hazırlanmış ve çeşitli merhalelerden geçerek son görüntüsüne kavuşmuş olan Tarama Sözlüğü, sözlükbilimi ilkeleri çerçevesinde ele alınacaktır. Türkçenin Anadolu coğrafyasındaki tarihî seyrini söz varlığı bakımından tanıklı bir şekilde göstermesi yönüyle konuyla ilgilenen yerli ve yabancı bilim insanlarının sıklıkla başvurduğu bu sözlüğün, gelecekte de hak ettiği yeri koruması açısından yapılması gereken düzenlemeler üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarama Sözlüğü, tarihî sözlük, söz varlığı, sözlükbilim, metaleksikografi.

ABSTRACT

Although the writing of dictionaries of Turkish vocabulary can be traced back to very old times, practices of “Lexicography”, which studies it as a discipline, are still fairly new in Turkey. The field of metalexigraphy, which is not related to practice (creating dictionaries) in lexicography and is about making researches on existing dictionaries and generating knowledge and theory about them, provides significant clues about writing historical and modern Turkish language dictionaries in an ideal way. In this study, Tarama Dictionary, prepared by Turkish Language Association as a work of collective study which reached its very last form after several phases, will be analyzed within the principles of lexicography. As it exhibits the historical process of Turkish language in terms of vocabulary in Anatolian geography with witnesses, native and foreign researchers interested in the field frequently refer to this dictionary. Also, which arrangements should be done in order for it to keep the place it deserves will be mentioned in detail.

Key Words: Tarama Dictionary, historical dictionary, vocabulary, lexicography, metalexigraphy.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, E-posta: didemakyildizay@gmail.com.

GİRİŞ

Sözlükler, bir veya birden fazla dilin söz varlığı hakkında bilgiler sunmak amacıyla çeşitli ilke ve metotlara göre hazırlanmış çalışmalardır ve köklü bir geçmişe sahiptir¹. Dolayısıyla geçmişten günümüze çeşitli amaç ve ihtiyaçlara göre şekillenen sözlüklerin farklı tür ve yapı özelliği gösterdiği görülmektedir.

Batı dünyasında sözlükbiliminin ilke ve yöntemlerinin belirlediği ilk modern sözlük çalışmaları, XIX. yüzyılda başlamıştır.² Bizde ise bu anlamdaki ilk çalışma, Şemsettin Sami'nin bu yüzyılın sonunda yayımlanan ve bugünkü Türkçe sözlüklerin esasını oluşturan “Kâmus-ı Türkî” adlı sözlüğüdür.³ Cumhuriyet'in ilanından sonra *Dil Reformu* çalışmalarıyla birlikte Türkiye’de sözlük çalışmaları bir hayli artmıştır. Bu anlamda yapılan çalışmalardan biri de Türk Dil Kurumu (o zamanki adı Türk Dili Tetkik Cemiyeti) tarafından gerçekleştirilen Türkiye Türkçesinin tarihsel söz varlığını ele alan “*Tarama Sözlüğü*” ile ilgili çalışmalardır. Günümüzde kısaca “*Tarama Sözlüğü*” olarak bilinen sözlüğün asıl adı “*XIII. Asırdan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*”dür. Bu sözlük iki farklı aşamadan geçerek son görüntüsüne kavuşmuştur. İlk aşamada yayımlanan *XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin önderliğinde 1943-1957 yılları arasında dört cilt olarak basılmıştır. Her cilt kendi içinde A’dan Z’ye sıralı bir düzende, yaklaşık 30-50 eserden taranan fişlerin düzenlenmesiyle hazırlanmıştır. Toplamda XIII.-XIX. yüzyıllar arasında yazılmış 160 eserinin taranmasıyla oluşturulmuştur.⁴ Hikmet İlaydın’dan edindiğimiz bilgiye göre bu sözlük kurum tarafından hazırlanılması planlanan *Büyük Türk Kamusu*’nun hazırlık çalışmaları bağlamında toplanan fişlerin bekletilmek yerine küme küme yayımlanarak hem dille uğraşanlara bir yardımda bulunmak hem de Türkçe sözcüklere ilgi çekmenin faydalı olacağı düşüncesinden yola çıkılarak yayımlanmıştır.⁵ Bu sözlük her ne kadar bu gibi amaçlar doğrultusunda yayımlansa da bazı sıkıntılar içermekte, örneğin her cilt müstakil birer sözlük yapısında hazırlandığı için bir sözcüğün anlam veya anlamlarını öğrenmek için bu dört cildin hepsine birden bakılması gerekmektedir. Ayrıca sözlükteki maddebaşlarında transkripsiyon harflerinin kullanılmaması, tarandığı metinde nasıl yazıldığını gösterecek Arap harfli şeklinin bulunmayıp sadece Latin harfli şe-

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Nuray Yıldız, “Eskiçağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri”, *Kebikeç*, S. 6. 1998, s.189-210.

² Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C. II. (3 baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.73.

³ Paşa Yavuzarslan, “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî’nin Kâmus-ı Türkî’si”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44/ 2, 2004, s.200.

⁴ Belgin Tezcan Aksu, “Türk Dil Kurumunun Sözlük Çalışmaları 1932-2002”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Özel Sayı: TDK’nin 70. Yılı. C: 2002/II, S: 607, 2002, s. 144.

⁵ Hikmet İlaydın, “Tanıklarıyle Tarama Sözlüğü, (Kitaplar - Tenkit)”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ocak, C: III, S: 28, 1954, s. 227.

killerinin yazılması, bazı eşanlamlı kelimelerin gözden kaçarak aynı maddede gösterilmesi ya da madde içeriklerindeki hata ve eksikler gibi nedenlerden ötürü araştırmacılar tarafından tam bir bilimsel yayın niteliğinde değerlendirilmemiştir. Daha sonra Kurum, sözlükteki bu kullanım zorluklarını gidermek, eksiklikleri tamamlamak için yeniden bir çalışma başlatmıştır. Bu çalışmada önceki dört cilt yeniden gözden geçirilerek birleştirilmiş, bütün maddebaşları A'dan Z'ye sıralanmıştır. Ayrıca daha önce taranan 160 esere 67 eser taraması ilave ederek sözlüğe maddebaşı, anlam veya tanık bakımından yeni eklemeler yapılmıştır. Bununla birlikte, maddebaşlarında ñ, ‘, h” gibi transkripsiyon işaretleri kullanılmış, maddebaşları tanık gösterilen örnek cümlede eski harfli yazımları ile belirtilmiş, tanıklı örnek cümlelere ise kaynak eserin sayfa/varak numarası eklenmiştir. Bir önceki ciltte diğer sözlük birimleriyle birlikte maddebaşı olarak gösterilen eskicil ekler ayrı bir ciltte tekrar A'dan Z'ye düzenlenerek müstakil bir sözlük biçiminde verilmiş, madde başının sözlüğün hazırlandığı dönemin standart Türkçesi olduğu ve madde içeriklerinin sözlükteki maddebaşlarıyla karşılandığı bir de dizin cildi eklenmiştir. Sözlük toplamda altı cilt olarak 1963-1972 yıllarında yayımlanmış olup yayımlandığı ilk günden beri yerli ve yabancı Türkologlar tarafından en sık başvurulan eserler arasında yer almıştır.

Bu çalışmada Tarama Sözlüğü'nün sözlük türleri içinde ne tür bir sözlük olduğu kısaca belirtildikten sonra sözlüğün yapısı, betimlemeli ve eleştirel bir bakış açısıyla metaleksikografik bilgiler eşliğinde detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Sözlükler, hazırlayan kişi ya da kişilerin bilgisi ve yetkinliği ölçüsünde hazırlama esnasında kullanılan yöntem ve metotlar ile sözlük kullanıcısının profili ve beklentilerine göre çeşitli şekillerde hazırlanabilir. Bütün bu değişken faktörler neticesinde sözlükleri iki farklı şekilde değerlendirebiliriz: **1. Sözlük Türleri, 2. Sözlüklerin Yapısı.**

1. Tarama Sözlüğü Ne Tür Bir Sözlüktür?

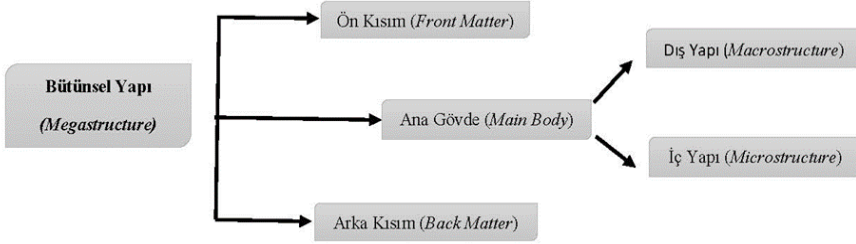
Sözlükler amaç, mahiyet ve fonksiyonları bakımından çeşitli türlere ayrılmaktadır. Sözlük türleri hakkında konu ile ilgilenen araştırmacılar tarafından sözlüğün kullanım amacı, sözlükte ele alınan dil sayısı, malzemenin sıralanış biçimi, içerdiği malzemenin özellikleri ve sınırları gibi birtakım yönlerden çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır.⁶ Bu sınıflandırmalardan yola çıkarak Tarama Sözlüğü'nü tür bakımından şu şekilde değerlendirebiliriz:

⁶ Sınıflandırmalar için bkz. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C. II. (3 baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.75; Ahmet Kocaman, “Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük”, *Kebikeç*, S. 6, Ankara, 1998, s.111; Nadir İlhan, “Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri”, *Turkish Studies*, Volume 4/4 Summer, Ankara, 2009, s.538; Shalom Devapala, “Typological Classification of Dictionaries”, *The Asia Lexicography Conference*, 24-26 May. Chiangmai, Thailand, 2004, s. 1, vb.

- *Tek dilli* bir sözlüktür.
- *Genel sözlük* kategorisine girer fakat içerdiği malzeme bakımından aynı zamanda bir *tarihî dönem sözlüğüdür*.
- *Artzamanlı* bir sözlüktür. Maddebaşları günümüz Türkçesinde kullanılmayan ya da farklı anlamda kullanılan *eskicil* sözlük birimlerinden oluşmaktadır.
- Hem *basılı/kitabîdir* hem de yakın zamanda sözlüğün veri tabanı *elektronik* ortamda (Türk Dil Kurumu'nun ağ sayfasında) kullanıcılara sunulmuştur.
- *Alfabetik* sıralanmıştır.
- *Tamkılı* bir sözlüktür.
- Kullanıcı profiline bakıldığında ise *özel amaçlı* olarak kullanılır. Daha çok dil konusunda araştırma yapan uzman ve öğrenciler faydalanmaktadır.

2. Tarama Sözlüğü'nün Yapısal Özellikleri:

Sözlükler çeşitli türlere ayrılmakla birlikte her sözlüğün mutlaka bir yapısı, tasarlanma biçimi vardır. Bu yapı veya tasarlanma biçimleri her sözlükte bazı yönleriyle sabit, bazı yönleriyle esnek bir görünüm kazanmıştır. Sözlükteki sabit yapı, bir sözlüğün sözlük statüsü kazanabilmesi için gerekli olan ana gövde kısmıdır. Yani sözlükbirimlerinin sergilendiği kısımdır. Bu kısımda mutlaka maddebaşı olan sözlük birimleri ve o maddebaşlarının ne anlam ifade ettiğini gösteren içerik kısımları bulunur. Bunların nasıl sergileneceği ise sözlük hazırlayıcılarının uygulayacakları ilke ve yöntemlerine göre belirlenir. Ana gövdenin var oluşu bütün sözlüklerde sabitken nasıl sergileneceği kısmı ise esnektir. Özellikle basılı sözlüklerde ana gövdenin dışında sözlük kullanıcılarına ana gövdedeki malzeme ve sözlüğün nasıl kullanılacağı hakkında bilgi veren ön kısım bulunur. Bu ön kısmın varlığı da sabittir. Fakat verilen bilgilerin hacmi ve veriliş şekli yine sözlükten sözlüğe göre değişebilen esnek bir yapıdadır. Bunun dışında bazı sözlüklerde sözlükbirimlerinin sıralandığı ana gövdenin ardından sözlük kullanıcılarına ek bilgiler sunan arka kısım eklenebilir. Sözlüğün ön kısmı sabit iken bu arka kısmının tamamen tercihe kalmış olması yönüyle esnek bir görüntüdedir. Bir sözlüğün esnek ve sabit yapılarının hepsini bütünsel bir yapıda şöyle gösterebiliriz:

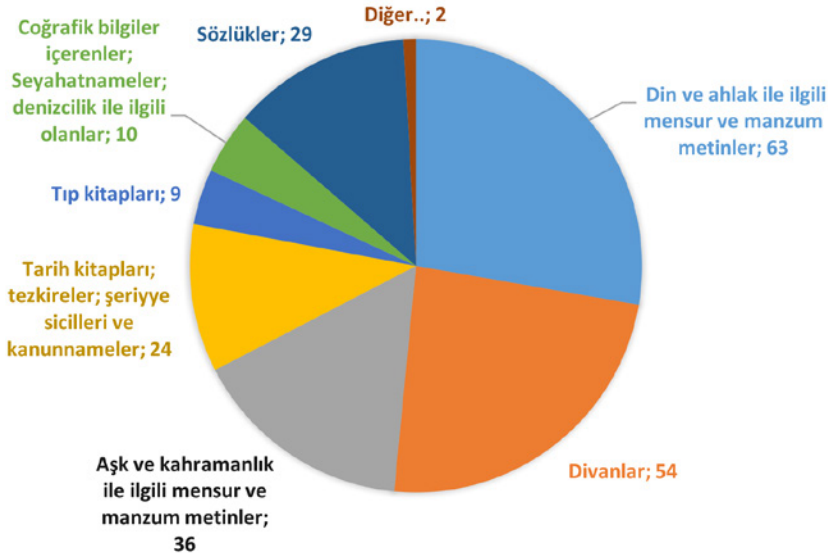

Şekil 1. Sözlük Yapısı

2.1. Tarama Sözlüğü'nün Bütünsel Yapısı (Megastructure)

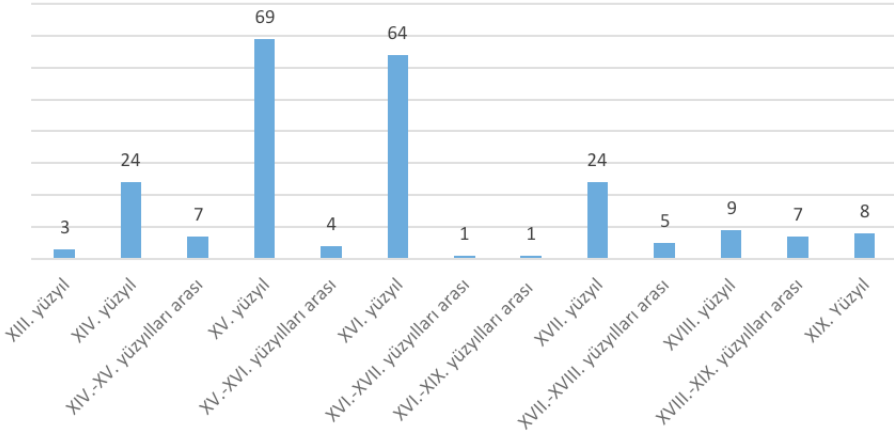
Tarama Sözlüğü'nün malzemesi hakkındaki değerlendirmeler:

Tarama Sözlüğü'nün malzemesi, XIII.-XIX. yüzyıl arasında farklı tür ve konularda yazılmış olan 227 eserin söz varlığına dayanmaktadır. Bu malzeme Türkçe ve edebiyat öğretmenleri, kütüphane ve arşiv çalışanları, kurum uzmanları gibi dil uzmanları olarak değerlendirilebilecek çeşitli kişiler tarafından taranmıştır. Bu kişiler ile tarama yaptıkları eserlerin sayısı karşılaştırıldığında 227 eserden 82'sinin Kilisli Rıfat Bilge tarafından tarandığını görülmektedir. Taranan eserlerin konuları bakımından sayı değerleri şu şekildedir:

Şekil 2. Taranan Eserlerin Konuları Bakımından Değer Tablosu

Bu eserlerin yüzyıllara göre oranları incelendiğinde her yüzyıldan birbiri-ne yakın sayılarda eserin taranmadığı görülmektedir. En çok XV. ve XVI. yüzyıllarda yazılmış eserler tarandığı için bu sözlüğün kullanıcıları tarafından daha çok *Eski Anadolu Türkçesi* dönemine ait bir sözlükmüş gibi algılanmasına neden olmuştur.

Şekil 3. Taranan Eserlerin Yüzyıllara Göre Değerleri

Tarama Sözlüğü; **I. Cilt (A-B): 837; II. cilt (C-D): 707; III. cilt (E-İ): 831; IV. cilt (K-N): 831; V. cilt (O-T): 1046; VI. cilt (U-Z): 1007; VII. cilt (Ekler): 366 ve VIII. cilt (Dizin): 425** olmak üzere toplam da **6,050** sayfadan oluşmaktadır.

Bu bilgilerle birlikte Tarama Sözlüğü *bütünsel yapı* bakımından değerlendirildiğinde üç kısımdan oluştuğu görülmektedir:

- *Ön Kısım:* İç kapak, Önsöz, Kitabın Düzenlenmesinde Tutulan Yollar, Sözlüğün İmlâsı, Bu kitaptaki Tanıkların Kaynakları, Bu Kitabın Kaynağı olan 227 Eserin Yazıldığı Yüzyıllar Sırasıyla Adları ve Kısaltmaları
- *Ana Gövde:* A'dan Z'ye sıralanmış sözlükbirimlerinin bulunduğu kısım. (I-VI. Cilt)
- *Arka Kısım:* Ekler (VII. Cilt) ve Dizin (VIII. Cilt)

2.1.0.1. Tarama Sözlüğü'nün Ön kısmı (Front Matter):

Sözlüklerin ön kısmında bir önsöz veya sunuş yazısıyla birlikte, yazar veya yazarların sözlüğü hazırlarken uyguladıkları ilke ve metotlar, sözlükte kullanılan malzemenin nasıl ve nereden derlendiği hakkında bilgiler, sözlükte kullanılan kısaltmalar vb. gibi sözlük kullanıcısının, hazırlanan sözlük hakkında edineceği

bilgiler bulunur.⁷ Ayrıca bazı sözlüklerde yine bu bölümde bibliyografya ve sözlüğün hazırlanma aşamasındaki destek veren kişi, kurum veya kuruluşlar hakkında bilgi veren kısımlar da bulunabilmektedir.

Tarama Sözlüğü sekiz ciltten oluşmaktadır ve her ciltte *ön kısım* bulunmaktadır. Bu ön kısım, I. ciltte toplamda 91, II-VI. ciltlerde 72, VII. ciltte 70 ve son VIII. ciltte 6 sayfadan oluşmaktadır⁸. Sözlüğün ilk altı cildinin ön kısmında aynı bilgiler bulunmakla birlikte bu ön kısımlar, sözlüğün adının yer aldığı, basım yeri ve tarihi ile kaçınıcı baskı olduğunu gösteren iç kapağın ardından *Önsöz* ile başlamaktadır. *Önsöz*'de Tarama Sözlüğü'nün malzemesinin kapsam ve sınırları, kimler tarafından hangi aşamalardan geçerek hazırlandığı, bu sözlükte önceki yayımlanan dört ciltlik sözlükten ne gibi farkların bulunduğu belirtilmiştir. Ardından *Kitabın Düzenlenmesinde Tutulan Yollar* başlığı altında sözlüğün ana gövdesinde yer alan sözlükbirimlerinin iç ve dış yapısının nasıl düzenlendiği hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Sözlükte yer alan sözlükbirimleri Arap harfli metinlerden derlendiği için *Sözlüğün İmlâsı* kısmında bu harflerin Latin harflerine hangi ölçütler esas alınarak transkribe edildiği açıklanmıştır. Sözlük malzemesinin derlendiği 227 eser, *Bu kitaptaki Tanıkların Kaynakları* başlığı altında eserin adı, yazarı, yazıldığı yüzyıl ile eserin nereden ve kim tarafından tarandığı bilgisi verilerek alfabetik bir biçimde sıralanmıştır. Ayrıca daha sonra *Bu Kitabın Kaynağı olan 227 Eserin Yazıldığı Yüzyıllar Sırasıyla Adları ve Kısaltmaları* başlığı altında eser adları ve sözlükte geçen kısaltmaları, yüzyıllara göre sıralanarak gösterilmiştir.

İlk altı eserin ön kısmında bu bilgiler yer almaktadır. Sözlüğün Ekler (yedinci) cildinde, *İç kapak*, bu cildin düzenlenmesinde tutulan yolu gösteren *Açıklamalar* kısmı ile yine diğer ciltlerde bulunan *Sözlüğün İmlâsı*, *Tanıkların kaynakları* ve *Bu Kitabın Kaynağı olan 227 Eserin Yazıldığı Yüzyıllar Sırasıyla Adları ve Kısaltmaları* kısımları bulunmaktadır. Eserin Dizin (sekizinci) cildinde ise bu bölümler olmayıp ön kısımda sadece bu cildin nasıl düzenlendiği belirten *Dizin Cildi Üzerine* adlı kısım yer almaktadır.

2.1.1. Tarama Sözlüğü'nün Ana Gövdesi (Main Body):

Sözlüklerde sözlükbirimlerinin bulunduğu ve anlamlarının açıklandığı kısım, ana gövdeyi oluşturur. Basılı sözlüklerde, sözlüğün ön kısmından sonra yer alır. Bu kısım, sözlükbirimlerinin çoklukla alfabetik şekilde sıralandığı bölümdür. Ana gövdenin hacmi, sözlük malzemesinin -sözlüğün hazırlık aşamasında belirlenmiş- kapsam ve sınırlarıyla doğru orantılıdır. Yani sözlükbirimlerinin seçimi, bunların sözlüğe yerleştiriliş şekli, sözlükbirimlerinin tanım, örnek, tanık

⁷ Parman Singh, "Dictionary and its Structure", *In Anushilana: A Research Journal of Indian Culture, Social & Philosophical Stream*, Vol. XXIV No. 3, Year 6, 2010, s.3.

⁸ Bu bilgiler, Tarama Sözlüğü'nün 2009 yılında yapılan baskısı ele alınarak verilmiştir. (*Tarama Sözlüğü*, 4. Baskı, C.I-VIII. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.)

veya resimle açıklanması gibi madde içeriklerinin yazılmasında izlenecek yollar, ana gövdenin hacmini belirler. Ayrıca sözlüğün yazı stili, sayfa yapısı gibi mizanpaj özellikleri de hacmi belirlemede önemli bir faktördür. İşte bu şekilde ortaya çıkan sözlüğün ana gövdesi, metaleksikografide dış yapı (macrostructure) ve iç yapı (microstructure) olmak üzere iki kısımda incelenmektedir.

Tarama Sözlüğü'nün ana gövdesi diyebileceğimiz, sözlükbirimlerinin alfabetik bir biçimde sıralanarak ve tanık gösterilerek açıklandığı kısım altı ciltten oluşmakla beraber sözlüğün ön ve arka kısımları çıkartıldığında **4808** sayfadır. Sözlükte alfabetik düzende, toplamda 27 harf ile başlayan maddebaşları bulunmaktadır. Türkçede “**G**” harfi ile başlayan hiçbir sözcüğün olmayışı ve taranan metinlerde “**J**” harfi ile başlayan sözlükbirimlerine rastlanmayışından ötürü olsa gerek sözlükte bu iki harfle başlayan sözlük maddesi yoktur.

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere Tarama Sözlüğü'nde bulunan maddebaşlarının sayısı tarafımızca *isim, fiil, birleşik isim, birleşik fiil, ikilemeler* gibi çeşitli gramer kategorilerine göre sınıflandırılmıştır. Ayrıca *gönderme* şeklindeki maddebaşları ile maddebaşı olarak yazılmasına rağmen hiçbir kategoriye yerleştirilememiş olanlar *diğer* şeklinde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre sözlükte toplam **14,143** adet madde başı bulunmaktadır.

İsim kategorisinin içeriğini, sözlükte maddebaşı yapılmış ve tek bir sözcükten oluşan bütün isim soylu sözcükler oluşturmaktadır. *Fiil* kategorisinin içeriği ise, maddebaşında mastar ekli biçimde yazılan ve tek bir sözcükten oluşan bütün fiillerdir. *Birleşik isim* kategorisinde en az iki sözcükten oluşan ve gramerde birleşik isim olarak nitelenen isim grupları yer almaktadır. Fakat bu grupların içinde daha özel olduğu düşünülen *İkilemeler* ayrıca kategorize edilmiştir. *Birleşik fiil* kategorisinde yine gramerde birleşik fiil olarak değerlendirilen isim+yardımcı fiil ile oluşturulanlar, deyimler vb. fiil grupları ele alınmıştır. Sözlük için taranan eserlerde bir sözlükbirimin bazen farklı şekilde yazımları ile karşılaşılmıştır. Bu yazımlardan yaygın olarak kullanıldığı düşünülen sözlükbiriminin anlamları açıklanmıştır. Diğer varyasyonları ise sözlükte yine alfabetik düzende verilerek açıklaması yapılan sözlükbirimine *gönderme* yapılmıştır. Yapılan göndermelere bakıldığında sözlükte 2953 adet gönderme şeklinde madde başı olduğu görülmektedir. Bu da gösteriyor ki taranan eserlerde yaklaşık bu kadar sözcüğün farklı yazımları bulunmaktadır. Sözlükte bu kategorilerin dışında, ekler cildinde ayrıca gösterilen, bugün kullanılmayan yahut farklı görevde kullanılan eklerin de maddebaşı sözlük birimleriyle birlikte gösterilmesinden ötürü, yukarıda belirtildiği gibi hiçbir kategoriye konulamayan belki de daha çok ara madde olarak açıklanması uygun olan maddebaşları bulunmaktadır. Bu kategorilere ayrılmış maddebaşları hakkındaki diğer bilgiler, sözlüğün iç ve dış yapıları bahsinde ayrıca değerlendirilecektir.

	<i>isim</i>	<i>fil</i>	<i>birleşik isim</i>	<i>birleşik fil</i>	<i>ikilemeler</i>	<i>gönderme</i>	<i>diğer</i>	=
<i>A</i>	370	172	176	221	27	240	9	1215
<i>B</i>	450	165	177	219	23	225	11	1270
<i>C</i>	68	16	16	33	5	55	3	196
<i>Ç</i>	257	138	55	74	11	157	3	695
<i>D</i>	373	222	107	218	27	222	17	1186
<i>E</i>	171	73	94	124	18	112	6	598
<i>F</i>	23	5	2	6	-	4	-	40
<i>G</i>	252	109	102	176	19	190	6	854
<i>H</i>	65	21	24	46	6	31	1	194
<i>I</i>	52	31	13	11	5	52	-	164
<i>İ</i>	138	54	53	97	7	158	8	515
<i>K</i>	613	253	231	250	34	297	17	1695
<i>L</i>	13	3	3	9	1	6	1	36
<i>M</i>	65	13	10	15	2	20	-	125
<i>N</i>	62	6	36	18	2	30	9	163
<i>O</i>	114	54	54	71	55	65	4	417
<i>Ö</i>	92	58	35	72	5	45	1	308
<i>P</i>	50	13	8	25	8	38	-	142
<i>R</i>	4	-	1	4	-	5	-	14
<i>S</i>	364	249	131	166	31	186	8	1135
<i>Ş</i>	61	14	17	21	2	21	3	139
<i>T</i>	252	69	49	87	18	369	-	844
<i>U</i>	122	75	38	43	11	74	2	365
<i>Ü</i>	54	35	15	25	3	31	2	165
<i>V</i>	31	11	5	14	7	16	9	93
<i>Y</i>	424	289	174	283	41	297	18	1527
<i>Z</i>	26	7	-	8	-	7	-	48
=	4567	2155	1626	2336	368	2953	138	14,143

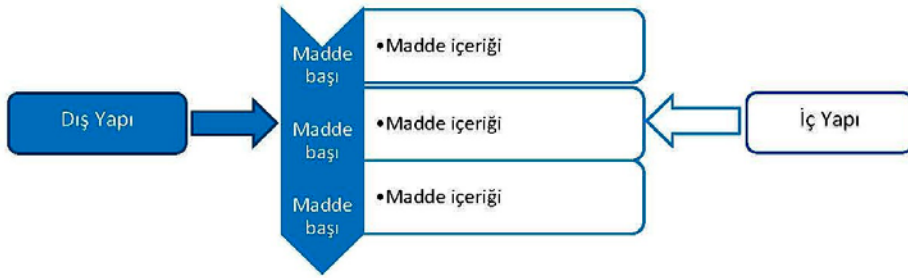
Şekil 4. Tarama Sözlüğündeki madde başlarının sayısal değerleri

Yukarıda görüldüğü gibi tablonun en sağındaki “=” işareti altında gösterilen değerler, bu kategorilere göre sınıflandırılmış her harfin toplam madde sayısını göstermektedir. Buna göre madde sayısı en fazla olan harf 1695 maddebaşı ile “**K**” harfidir. Bu harften sonra sırasıyla “ 1527 madde sayısı ile “**Y**”, 1270 madde sayısı ile “**B**” ve 1215 madde sayısı ile “**A**” harfi gelmektedir. En az madde sayısı olan harf ise 14 madde sayısı ile “**R**” harfidir. Bu harfi 36 madde sayısı ile “**L**” ve 40 madde sayısı ile “**F**” harfleri takip etmektedir.

Tablonun en altında bulunan değerler, sözlükteki madde sayılarının belirtilen kategorilere göre toplam sayısını göstermektedir. Bu değerlere göre sözlükte 4546 madde sayısı ile en fazla *İsim* kategorisine giren maddebaşları bulunmaktadır. Yine sözlükte gönderme şeklindeki maddebaşları da sayı olarak fazla olmakla birlikte değerlerin geneline bakıldığında isim soylu maddebaşlarının sözlükte daha çok yer kapladığı görülmektedir.

2.1.1.1. Tarama Sözlüğü'nde Dış yapı (Macrostructure):

Dış yapı (macrostructure)⁹, sözlüğün ana gövdesi olarak tanımladığımız, daha çok alfabetik bir düzende sıralanan maddebaşlarının açıklamalarının yapıldığı bölümün dış görüntüsüdür. Maddebaşı olarak sözlüğe alınan sözlükbirimlerinin seçimi, sıralanışı, tür ve yapısı hakkında bilgi verir.¹⁰ Sözlük hangi tür sözlükbirimlerini içermektedir, birleşik yapıli maddeler, eş anlamlı sözcükler nasıl ele alınmıştır, ara maddeler nasıl düzenlenmiştir gibi sorular dış yapıyı ilgilendirir.

Şekil 5. Sözlük Maddelerinin Dış ve İç Yapısının Görüntüsü

Tarama Sözlüğü'ne bu anlamda baktığımızda sözlüğün hem dış, hem iç yapısında sınırlarını net bir biçimde çizebileceğimiz bir yapıdan söz edemeyiz. Çünkü sözlükbirimlerinin dış ve iç yapısında modern sözlük bilimi anlayışına uygun olmayan bazı madde ve açıklamaların var olduğu görülmektedir¹¹. Sözlükte maddebaşı olarak verilen sözlükbirimlerinin türü yani hangi gramer kategorisinde olduğu belirtilmemiştir. Ayrıca maddebaşı yapıliş itibariyle, hiç bir kategoride

⁹ Howard Jackson gibi bazı sözlükbilimciler *macrostructure* ifadesini, *megastructure*(bütünsel yapı) için de kullanırlar. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Howard Jackson, *Sözlükbilime Giriş*, (Çev. Mehmet Gürlek&Ellen Patat), Kesit Yayınları, İstanbul, 2016, s.48)

¹⁰ Howard Jackson, a.g.e., 48.

¹¹ Bu konu üzerinde daha önce Andreas Tietze durmuştur. (Andreas Tietze, "Tarama Sözlüğü", *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 3. 1993, s.267). Tietze, Talat Tekin ile birlikte Tarama Sözlüğü'ndeki maddebaşları ve içeriklerinde görülen eksiklik ve hataları A harfinden başlayarak sırasıyla açıklayacakları ve sözlük kullanıcılarına yarar sağlayacağını düşündükleri yazı serisini başlatmışlardır. Ancak bu yararlı çalışmanın B harfinden sonra devamı yoktur. *Erdem Dergisi*'nde yayımlanan serinin ilk yazısı "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar" başlığı altında A harfinden bulunan düzeltmeleri içermektedir. (Andreas Tietze;Talat Tekin, "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar", *Erdem*, C.5, S.13, Ankara, 1989, s.285-293.). Araştırmacıların B harfi ile ilgili yaptıkları

değerlendiremediğimiz maddebaşları bulunmaktadır: Örneğin; **anın mı:** *Onun için mi?* (TS I, 158); **beñzedem olam:** *Benzetmiş olayım.* (TS I, 510); **çıkupken:** *Çıkmış iken.* (TS II, 895); **dayanaman:** *Dayanamazsın.* (TS II, 1029); **geçeyoror:** *Geçipdurur, geçiyor.* (TS III, 1617); **kop:** *Koyup, bırakıp.* (TS IV, 2650); **öğredirek:** *Alıştırarak, öğreterek.* (TS V, 3059); **söylemişdiklerinden:** *Söylemiş oldukları için.* (TS V, 3542); **yalvarı mısın?:** *Yalvarır mısın?* (TS VI, 4260) gibi...

Tarama Sözlüğü'nde **ara madde** yöntemi uygulanmamıştır. Ara madde şeklinde olması gereken bazı maddeler, maddebaşı şeklinde ele alınmıştır. Örneğin **"kendü:** *Kendi, kendisi.* (TS, 2420)" maddesinden türetildiği ya da oluşturulduğu apaçık görünen ve ara madde olarak alınması beklenen **kendü birle:** *Kendi kendine.* (TS IV, 2421); **kendülük:** *Mevcudiyet, varlık.* (TS IV, 2429); **kendüyi yeñememek. :** *Nefsine, kendisine hâkim olamamak.* (TS IV, 2436) gibi 39 adet maddebaşı bulunmaktadır. Örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte yukarıdaki tabloda *diğer* şeklinde sınıflandırılan maddebaşlarından bazılarının da ara madde şeklinde değerlendirilmesi daha uygun görünmektedir. Örneğin **canına ne sığarsa:** *Vicdanı neyi kabul ederse.* (TS II, 751); **el benim etek senin:** *Eteğini tuttum, bırakmam; ya elimi kes ya eteğini kes.* (TS III, 1420); **sen ol sen, (sen sen ol, siz siz oluñ):** *Dikkat et, gözünü aç.* (TS V, 3386) gibi... Sözlüğün modern sözlük anlayışına uygun olabilmesi ve sözlükteki maddebaşlarının anlamsal bir bütünlüğe kavuşabilmesi için ara madde yöntemi uygulanmalıdır.

Bir sözlükbiriminin birbiriyle ilgili birden fazla anlamı olduğunda madde içinde her bir anlam **1., 2., 3...** şeklinde numaralandırılarak verilmiştir. Yazılışları aynı, anlamları farklı sözlükbirimler ise genellikle ayrı maddeler halinde **I., II., III...** şeklinde numaralandırılarak verilmiştir: **ağ (I), (ak):** *1. Ak, berrak, 2. Temiz, halis, değerli.* (TS I,23); **ağ (II):** *Donun ortasındaki parça.* (TS I,24); **ağ (III), (ağ kurdu):** *Ağ ören böcek, tırtıl.* (TS I,24) gibi... Fakat bu uygulamada bazı gözden kaçmalar yok değildir. Örneğin iki farklı maddede değerlendirilmesi gereken **şakımak** fiili, tek bir madde içinde numaralandırılarak verilmiştir: **şakımak:** *1. Şimşek ve yıldırım gibi çakmak, parlamak, 2. Şakrak şakrak ezgiler ırlamak, terennüm etmek.* (TS V, 3644). Aynı kökten geldiği için aynı madde içinde bulunması beklenen çoğu sözlükbirim de ayrı ayrı maddebaşı yapılmıştır. **açılmak (I):** *1. Zahir olmak, nümayan olmak, aşık olmak, 2. Ortadan kaybolmak, görünmez olmak.* (TS I, 10); **açılmak (II):** *Feth olunmak.* (TS I, 11). Sözlükteki çok anlamlı sözlük birimleri tekrar gözden geçirilmelidir.

Sözlükte maddebaşlarına bakıldığında **gönderme** şeklinde yapılmış maddebaşlarının bir hayli olduğu göze çarpmaktadır. Taranan eserlerde farklı yazım-

açıklamalar ise "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar II" başlığıyla, Mehmet Ölmez tarafından düzenlenerek *Türk Dilleri Araştırmaları* dergisinde yayımlanmıştır. (Andreas Tietze;Talat Tekin, "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar II", *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 4, 1994, s.159-169).

larla karşılaşılan sözlükbirimlerinden biri (eserlerde en çok geçen) asıl maddebaşı olarak seçilmiş diğer yazımları parantez içinde belirtilmiştir. Bu sözlükbirimi ile ilgili bulunan bütün anlam ve tanıklar da burada gösterilmiştir. Diğer yazımları ise yine alfabe düzeninde sözlükteki yerlerini almış fakat anlam için esas maddeye gönderme yapılmıştır: **veribimek, (biribimek, verbimek, virbimek, viribimek)**: Göndermek, irsal etmek. (TS VI, 4167) veya **ağsırmak**: → **ahsırmak**. (TS I,58); **çaksır**: → **çağşır**. (TS II, 803); **divşirmek**: → **derşürmek**. (TS II, 1189); **geñşeltmek**: → **geñşetmek**. (TS III, 1649); **sencef**: → **zencef**. (TS V, 3382) gibi... Fakat bazen de fonetik değişikliklere sahip kelimeler ayrı bir sözcük-müş gibi kabul edilmiş gönderme yapılmayarak ayrı maddelerde ele alınmıştır: **güçlü**: *Kuvvetli, zorlu*. (TS IV, 1849); **güşlü**: *Güçlü, zorlu*. (TS III, 1883) veya **kañlamak**: *Kurutmak, kadit haline getirmek*. (TS IV, 2163) / **kaklamak**: 1. *Pastırma yapmak*, 2. *Kurutmak*. (TS IV, 2174) veya **ardık**: *Artık, ziyade*. (TS I, 186) / **artuk, (artuğ, artık)**: 1. *Başka, gayri, mâada*, 2. *Fazla, ziyade*, 3. *Küsür, -den fazla*, 4. *Üstün*. (TS I, 232) gibi... Sözlükte gönderme yapılan sözlükbirimleri hem sözlükte kapladıkları yer bakımından hem de gönderme yapılan sözlükbirimleri açısından tekrar ele alınmalıdır.

2.1.1.2. Tarama Sözlüğü'nde İç yapı (Microstructure):

Sözlükteki iç yapı, maddebaşlarının içerik kısımları ile ilgili olup maddebaşı olan sözlük birimleriyle ilgili bilgilerin verilmiş düzeni hakkında bilgi verir. (Jackson 2016, 49). Bütün modern sözlüklerde maddebaşlarının içerikleri aşağı yukarı aynı düzende sıralanmıştır. Fakat sözlüğün tür ve hacmine göre aynı zamanda hitap edeceği sözlük kullanıcı profili bakımından içerik düzeninde verilen bilgilerde artmalar veya eksilmeler olabilir. P. Singh'e göre sözlük girdilerinin iç yapısı altında birbirini takip eden şu bilgiler verilir: imlâ, sesletim, heceleme, vurgu ve tonlama, gramatikal kategoriler, aldığı ekler, etimolojisi, anlam veya anlamları, sözcüğün eş anlamlısı ve karşıt anlamlısı, deyimler, atasözleri, alıntılama, örnekler, kullanım alanı, resimsel bilgi vb...¹²

Tarama Sözlüğü'nün madde içeriklerine bakıldığında yukarıda belirtilen bilgilerden sadece anlam veya anlamların verilmesi ile tanıklanmış örnek cümle bilgisini görmekteyiz. Sözlüğün türü, hazırlanış amacı ve hazırlık aşamasındaki şartlar göz önüne alınca bütün bu bilgilerin bulunmaması doğal karşılanabilir. Sözlükte bulunan maddebaşları, taranan eserlerden elde edildiği için yalnızca bu eserlerde kullanılan anlamları sözlüğe alınmıştır ve her anlamın altına alındığı eserdeki tanık cümle gösterilmiştir. Maddebaşı, tanık olarak verilen cümlede aslına uygun olarak Arap harfli yazılmıştır. Hangi eserden ve kaçınıcı sayfa/varak'tan alındığı bilgileri de tanık gösterilen cümlenin sonuna kısaltılarak eklenmiştir. Aşağıda, Tarama Sözlüğü'nün iç yapısı ile ilgili bazı hususlar ve beklentiler üzerinde daha detaylı durulmuştur.

¹² Parman Singh, a.g.e., s.6.

Modern sözlük çalışmalarında genellikle maddebaşlarındaki sözlükbirimleri hakkında etimolojik bilgi ya da en azından hangi dile ait olduğunun belirtilmesi beklenir. Tarama Sözlüğü'nde bunlar belirtilmemiştir. Belki belirtilmemesinde sözlüğün hazırlık aşamasında maddebaşı olarak seçilen sözlükbirimlerinin Türkçe veya Türkçe ek ya da yardımcı fiil olarak Türkçeleşmiş sözlükbirimlerinden oluşması planlandığı için buna gerek duyulmamış olunabilir. Ancak sözlüğe bu açıdan baktığımızda bazı sözlükbirimlerinin yabancı asıllı olduğu¹³ hemen göze çarparken [*külünk* (Far.): *Taşçı kazması. (TS IV, 2769); künd* (Far.): *Kör, aptal. (TS IV, 2770); babet* (Ar.): *1. Layık, haiz, muttasıf, 2. Kar, iş, 3. Nevi, çeşit. (TS I, 357); hiç* (Far.): *Kötü, fena. (TS III, 1918)* vb. gibi...] bazı sözlükbirimlerinin de ses değişikliğine uğramış yine yabancı asıllı sözlük birimleri olduğu fark edilmektedir. [*kerevet (kirevet)* (Yun. *krebbati*)¹⁴ : *Asma çardağı, çardak. (TS, 2441); becid* (Far. *be-cidd*): *1. Çabuk, acele, derhal, 2. Münhemik, düşkün, 3. Sık sık, devamlı olarak, 4. Çok, ziyade, 5. Gerek, lazım. (TS I, 472)* vb. gibi...] Ayrıca maddebaşlarındaki türemiş sözcüklerin bazılarının kökeninin de Türkçe olmadığı anlaşılmaktadır. [*ecellü* (Ar.+Tü.): *Eceli gelen. (TS III, 1384); müsterrilen-* (Ar.+Tü.): *Müşteri olmak istemek. (TS IV, 2823); çtrakçı* (Far.+Tü.): *Tekkenin kandillerini yakmaya memur kimse. (TS II, 904)* vb. gibi...] Bunun dışında birleşik yapılara baktığımızda da özellikle birleşik fiil yapısında isim kısmının bazen Arapça veya Farsça kökenli olduğu görülmektedir: [*hamle getür-* (Ar.+Tü.): *Hamle etmek, hücum etmek. (TS III, 1897); kadem ur-* (Ar.+Tü.): *Yapmaya girişmek. (TS IV, 2158); namaz et-* (Far.+Tü.): *Namaz kılmak. (TS IV, 2826); mesel ur-* (*misal kur-, mesel kur-*)(Ar.+Tü.): *Hale münasip meşhur söz söylemek, mesel irad etmek, misal getirmek. (TS IV, 2805)* vb.]. Sözlüğün yeni basımında, sözlükteki maddebaşlarının etimolojik bilgileri verilemese dahi en azından hangi dile ait olduğu bilgisi mutlaka verilmelidir.

Sözlüğün ön kısmındaki *Kitabın Düzenlenmesinde Tutulan Yollar* bölümünde, sözlükteki her maddebaşının en az bir tanığa dayandırılmış olması ve sözlük biriminin tanıklarda geçen anlamlarından başka anlamlarının varlığı bilirse de şayet taranan metinlerde geçmiyorsa sözlüğe dâhil edilmediği açıklanmaktadır.¹⁵ Fakat sözlüğe bakıldığında bu sözlük birimleri seçilirken sözlüğün hazırlık aşamasındaki dönemin standart dilinde kullanılmayan yahut kullanılanlarının farklı anlamlarına tesadüf edildiyse sadece o anlamlarının sözlüğe alındığı görülmektedir. Maddebaşlarının seçimindeki bu tutum, belirtilen yüzyıllarda kullanılan bütün Türkçe sözlük birim ve anlamlarını görmemizi kısıtlamıştır. Günümüzde kullanılan birçok sözlük biriminin o dönemlerde nasıl ve hangi anlamlarda kullanıldığını görmek istediğimizde Tarama Sözlüğü bu merakımızı tam anla-

¹³ Bu sözlükbirimlerinin hangi dillere ait olduğu bilgisi, tarafımızdan parantez içlerinde belirtilmiştir.

¹⁴ Sözcüğün hangi dile ait olduğu bilgisi Zeynep Korkmaz, "Türkiye'de Ağız Sözlükleri", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Temmuz, C: 2000/II, S: 583, 2000, s.10'dan alınmıştır.

¹⁵ Tarama Sözlüğü, C.I, s.VII.

mıyla gideremeyecektir. Örneğin **gel-** fiili Tarama Sözlüğü'nde; **1. Naklolunmak, hikâye edilmek, 2. Geçmek, varit olmak.** (TS III, 1628) anlamlarında verilmiştir. Fakat sözlükte taranan Gülistan Tercümesi'nin M. Özkan tarafından yapılmış akademik çalışmasının sözlük kısmına bakıldığında bu fiilin ayrıca [3. Bir yere gelmek, 4. Dönmek, avdet etmek, 5. (Huzuruna) çıkmak, girmek, 6. (Sesi) çıkmak, gelmek, 7. Meydana gelmek, 8. Ulaşmak, erişmek, gelmek, 9. Ayrılmak, 10. Varmak, gitmek, 11. Olmak, meydana gelmek, 12. Haydi! (GT, 314)¹⁶.] gibi on adet daha farklı anlamının verildiği görülmektedir. Tarama Sözlüğü'nde yer almamış yine o dönemlere ait eserlerden yapılmış daha sonraki çalışmalara baktığımızda bu anlamları daha da çoğaltmak mümkündür. A. Topaloğlu tarafından çalışması yapılan Kuran Tercümesi¹⁷'nin sözlük kısmında bu fiilin iki farklı anlamı [13. Yaklaşmak, cinsi münasebette bulunmak, 14. Gönderilmek. (KTS, 226)] daha karşımıza çıkmış olup sözcüğün o dönemlerde kullanıldığı anlaşılan toplamda on dört adet anlamı bulunmuştur. Dolayısıyla maddebaşlarıyla ilgili anlamlar, yapılan bu yeni çalışmalar ışığında tanık gösterilerek genişletilmelidir.

Sözlükte kullanılan dil, eskimiş durumdadır. Günümüz Türkçesinden farklılıklar sergilemektedir. Madde açıklamalarında günümüzde kullanılmayan, yabancı asıllı kelimeler bulunmaktadır. Örneğin; **ezilmek:** *Tesellüs, temellük ve tebasbüs göstermek.* (TS III, 1600); **dolap marazı:** *Selisül-bevl denilen illet.* (TS II, 1202); **dunukmak:** *Küsufa uğramak.* (TS II, 1257); **düñürlük:** *Sihriyet.* (TS II, 1324) gibi... Dolayısıyla bazen bir sözlük biriminin anlamını öğrenebilmek için Osmanlıca sözlük karıştırmak gerektiğinden sözlüğün dilinin güncelleştirilmesi gerekmektedir.

Modern sözlük çalışmalarında birden fazla anlamı olan sözlük birimlerinin anlamlarının sırasıyla *temel anlam, yan anlam, mecaz anlam...* gibi bir sırada verilmesi beklenir. Tarama Sözlüğü'nde bu çok anlamlı sözlük birimlerinde anlamların sırası, verilen tanıkların yazıldığı döneme göre eskiden yeniye doğru sıralanmasından ötürü bir kargaşa meydana gelmiştir: **oğulduruk:** *1. Bitkilerin dibinden süren filiz, 2. Yumurtalık.* (TS V, 2934) gibi... Ayrıca birçok maddebaşının temel anlamı verilmeden sadece yan anlamları verilmiştir. **baba:** *1. Çatı inşaatında tam merkeze dikilen kalın ağaç, 2. Ur, yumru, 3. Sancak ve çadır başlarına geçirilen top.* (TS I, 356); **kuyruk:** *Kılıcın, bıçağın saplarına giren demirdir.* (TS IV, 2761); **eşek:** *Elma, ayva, armut gibi meyvelerin, içinde çekirdekler bulunan ve yenmeyen sert kısmı.* (TS III, 1554); **göz:** *Uç, taraf.* (TS III, 1807); **yanmak:** *1. Dert dökmek, şikâyetle bulunmak.* (TS VI, 4291); **ölmek:** *Erimek, çalkalanarak karıştırılmak.* (TS V, 3081) gibi... Bu tarz sözcüklere baktığımızda dilde sık kul-

¹⁶ Eser için bkz: Mustafa Özkan, *Mahmûd b. Kâdî-i Manyas; Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

¹⁷ Eser için bkz. Ahmet Topaloğlu, *Muhammed Bin Hamza; XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, İkinci cilt (Sözlük), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978.

lanılan sözcükler oldukları için temel anlamlarının, hazırlık aşamasında taranan 227 eserin hiç birinde geçmediği düşünülememektedir. Bu sözlükbirimlerinin sadece yan anlamlarının sözlüğe alınmasıyla, sözlük kullanıcılarının bu yan anlamları temel anlam gibi algılamalarına neden olunabilir. Böyle bir yanılgıyı önlemek için sözlükbirimlerinin taranan eserlerde geçen temel anlamlarının sözlüğe alınması, alınırken de eserin yazılış tarihine göre değil sözlükbiriminin anlam sırasına göre bir sıralama yapılması gerekmektedir.

Sözlükte ara madde yönteminin uygulanmamış olduğunu, ara madde olması beklenen birçok sözlükbiriminin de maddebaşı şeklinde yazıldığını sözlüğün dış yapı incelemesinde bahsetmiştik. Bu tutumdan dolayı asıl maddebaşı olan sözlük biriminin ara madde görünümündeki maddebaşlarında ortaya çıkan anlamları bazen göz ardı edilmiştir. Örneğin; **alçak asıllı**: *Soysuz. (TS I, 91)* maddesinde “aşağılık, hain”; **alçak hâllü**: *Uyruk. (TS I, 91)* maddesinde “alt, aşağı tabakada olan”; **alçak od**: *Hafif ateş. (TS I, 92)* maddesinde ise “hafif, kısık” anlamları bulunan *alçak* sözcüğünün sözlükte verilen maddebaşında **alçak**: *Mütevazı, yavaş, sakin. (TS I, 90)* anlamları olup diğer anlamları gözden kaçırmıştır. Bir başka örnek, **ılduzu ışı-**: *Talihi açılmak. (TS III, 1940)* maddesinde geçen *ılduz* sözcüğünün “baht, talih” anlamının **ıldız**, (**ılduz**): *Yıldız. (TS III, 1938)* maddesinde yer almadığı görülmektedir.

2.1.2. Tarama Sözlüğü'nün Arka kısmı (Back Matter):

Sözlükte arka kısmın bulunması, ön kısım gibi şart değildir. Bulunması, sözlük hazırlayıcısının ya da hazırlayıcılarının tercihinin kalmıştır. Arka kısımda daha çok sözlük kullanıcılarına faydalı olacağı düşünülen ek bilgiler verilir. Bu ek bilgiler sözlük türüne, amacına, kullanıcı profiline ya da sözlüğün hacmine göre çeşitlilik gösterir. Örneğin Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Türkçe Sözlük¹⁸'ün arka kısmında Türkçenin gramer yapısı, daha önce kullanılan alfabeler, genel yazım kuralları, noktalama işaretleri, yapım ve çekim ekleri gibi Türkçe hakkında genel bilgiler verildikten sonra uzunluk, alan, sayı, saat ve tarih birimleri çevrimleri; evren, dünya hakkında coğrafik kısa bilgiler, ülke bilgileri, bayrakları ve konumları; kısaltmalar ve kaynaklar; Türkçe Sözlük'teki Örneklerin Kaynakları ve son olarak Kaynakça kısmı verilmiştir. Bu sözlükte bu tarz ek bilgilerin verilmiş olması, genel sözlük kategorisinde değerlendirilen diğer sözlükler gibi çoğunlukla olağan ve beklenen bir durumdur.

Tarama Sözlüğü'ne gelince, sözlüğün ana gövdeden sonra gelen arka kısmında ekler ve izin bölümleri bulunmaktadır. Bu bölümlerin her biri, hacminden dolayı ayrı birer cilt olarak hazırlanmıştır ve kendi içlerinde müstakil bir sözlük

¹⁸ Verilen bu bilgilerde sözlüğün 2011'de yayımlanan on birinci baskısı esas alınmıştır. (*Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.)

görünümündedirler. Sözlüğün ekler cildi, diğer ciltlerdeki gibi *Açıklamalar, Sözlüğün İmlası, Bu kitaptaki Tanıkların Kaynakları, Bu Kitabın Kaynağı olan 227 Eserin Yazıldığı Yüzyıllar Sırasıyla Adları ve Kısaltmaları* başlıklarının bulunduğu bir ön kısım ile başlamaktadır. Bu cildin, *Açıklamalar* kısmında verilen bilgilere göre, sözlüğün ana gövdesinde geçen sözlükbirimlerinin bugün kullanılmayan ya da başka bir görevde kullanılan eklerinin alfabetik olarak sıralanıp anlamlarının ve tanıklarının verilmesiyle oluşturulduğu anlaşılmaktadır (TS VII, V). Fakat bu eklerin bazıları, ana gövdedeki maddebaşı olan sözlükbirimlerinde, sözlüğün dış yapı düzenini bozacağı için gösterilmemesi gerekirdi. Örneğin, “... **binülü:** ...e binmiş bineği...olan. (TS I, 583)”, “**Bilmezsin mi:** Bilmez misin? (TS, 569)”, “**gerçektir ola mı:** Acaba doğru mu? (TS III, 1656)”, “**çıkupken:** Çıkmış iken. (TS, 895)”, “**dayanamam:** Dayanamazsın. (TS, 1029)”, “**kim bilür vardır:** Bilen kim vardır. (TS IV, 2566)”, “**neylersiz:** Ne yapıyorsunuz? (TS, 2851)”, “**söylemişdüklerinden:** Söylemiş oldukları için. (TS V, 3542) gibi... Dolayısıyla sözlüğün modern sözlük anlayışında bir görüntüye kavuşması için sözlüğün ana gövdesinde yer alan maddebaşlarındaki bu ekler çıkartılmalı, sadece ekler cildinde yer almalıdır.

Dizin cildi ise; maddebaşlarının sözlüğün hazırlandığı dönemdeki standart Türkçede bulunan sözlükbirimlerinden, açıklamalarının ise sözlüğün ana gövdesinde bulunan maddebaşlarından alınarak oluşturulmuş müstakil bir sözlük düzenindedir. Dizin cildinin düzenlenmesindeki amaç, bir sözlükbiriminin geçmiş dönemlerde nasıl kullanıldığını merak eden kullanıcılara bu yöntemle arama kolaylığı sağlamaktır. Örneğin; **falcı:** *Arpacı, bakıcı, karacı, karacı, suyabakan, suyabakıcı, yumcu.* (TS VIII, 121); **sallamak:** *Bulamak, ığralamak, ığramak, ığrandırmak, ığranmak, ıranmak, ırgalamak, ırgalanmak, ırgandırmak, ırganmak, ırkalamak, ırkanmak, salındırmak, salmak, uğrimek, uğrümek, uğülemek* (TS VIII, 303) gibi... Fakat sözlüğün hazırlandığı dönemde kullanılan dilin de eskimiş olduğu, dolayısıyla sözlüğün asıl amacı olan sözlük kullanıcılarına fayda sağlama özelliğini bazı maddelerde yitirdiğini görmekteyiz. Örneğin; **bigânelik:** *Yadlık* (TS VIII, 47); **bürhan göstermek:** *Tanık göstermek* (TS VIII, 62); **ığişiş:** *Karışkanlık, karkaşalık, talgalık, ürkülük* (TS VIII, 174); **jurnal etmek:** *Çahmak, çakmak.* (TS VIII, 192); **küfran:** *Örtmek* (TS VIII, 236); **medfen:** *Karañu delik* (TS VIII, 245) vb. gibi...

3. SONUÇ

Tarama Sözlüğü, Türkiye Türkçesinin tarihî gelişimi hakkında bilgi edinmemizi sağlayan, ilk yayımlandığı andan itibaren yerli ve yabancı Türkologlar tarafından sıklıkla kullanılan önemli bir başvuru kaynağımızdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında eski metinlerin taranarak Türkçe söz varlıklarının derlenmesindeki amaç, her ne kadar dilin yabancı asıllı söz varlıklarından arındırılarak eski gücüne kavuşması arzusu olsa da –ki bu büyük oranda başarılıdır– derlenen bu

malzemelerden yola çıkarak hazırlanan Tarama Sözlüğü, dil araştırmacıları için önemli bir kaynak niteliğindedir. Tarama Sözlüğü'nün en önemli özelliği, maddebaşlarının tarihî dönemlerde yazılmış eserlerden birebir tanıklandırılarak oluşturulmuş olmasıdır. Bu eserlerden alınan sözlükbirimleri, yine eserde kullanılan anlam veya anlamlarıyla birlikte geçtiği cümle, eserin adı, bulunduğu sayfa/varak numarası da gösterilerek yazılmıştır.

Sözlüklerin malzemesi dildir; dil ise canlı bir varlıktır ve sürekli değişim içindedir. Dolayısıyla sözlüklerin kullanım sıklıklarının gelecekte de korunabilmesi için mutlaka belirli aralıklarda hem maddebaşı hem de içerik bakımından güncellenmesi, şayet sözlük madde başları tarihsel bir malzeme içeriyor ise sözlüğün özellikle içerik kısmında kullanılan dilin güncelleştirilmesi gerekmektedir. Sözlük güncelleştirilmedikçe kullanıcıların beklentilerini daha az karşılayacaktır. Bu açıdan bakıldığında Tarama Sözlüğü'nün güncelleştirilme ihtiyacı açıktır. Bu güncelleştirme özellikle şu bakımlardan yapılmalıdır;

- Tarama Sözlüğü'nün malzemesi için ilk aşamada 160, ikinci aşamada 67 adet daha eser taranarak toplamda 227 adet tarihsel nitelikte çeşitli konuları içeren eserler taranmıştır. Fakat sözlük yayımlandıktan sonra da sözlükte ele alınan dönemleri kapsayan birçok eser üzerinde akademik çalışma yapılmıştır ve yapılmaya devam edilmektedir. Bu çalışmalarının çoğunda eserdeki söz varlıklarının ele alındığı *sözlük/dizin/gramatikal dizin* kısımları bulunmaktadır. Ayrıca yine Tarama Sözlüğü'nde bulunmayan söz varlıkları, çeşitli araştırmacılar tarafından *Tarama Sözlüğü'ne Katkılar* şeklinde de kaleme alınmaktadır. Bunlar gözden geçirilerek Tarama Sözlüğü'nün ilke ve yöntemleri doğrultusunda sözlükte olmayan maddebaşları yahut anlamları belirlenebilir ve sözlüğe ekleme yapılabilir. Bu uygulama, Tarama Sözlüğü'nün güncelleştirilmesi için bir yol olabilir. Bir başka yol ise yeniden sözlük hazırlama ekibi oluşturularak sözlük malzemesini kapsayan dönemlere (XIII.-XIX. yy.) ait bol Türkçe dil malzemesine sahip önemli eserlerin -orijinallerinden kontrolleri yapılabilecek- güvenilir neşirlerinden oluşan malzemeyle bilgisayar ortamında derlem (corpus) hazırlamaktır. Bu şekilde Türkçe söz varlığı, eserlerde kullanıldıkları bağlamlar da göz önünde bulundurularak teknoloji sayesinde daha hızlı ve güvenilir bir şekilde tekrar taranabilir ve daha zengin bir veri tabanı oluşturulabilir. Elde edilen söz varlıkları yine tanıklar gösterilerek modern sözlükbilim ilke ve yöntemlerine göre hazırlanabilir. Hem bu şekilde maddebaşları olan sözlükbirimlerinin kullanıldığı dönemlerdeki kullanım sıklığını da görebilme imkânı olur. Dolayısıyla *Tarama Sözlüğü içerdiği tanık eserler bakımından güncelleştirilmelidir.*

- Tarama Sözlüğü'ndeki maddebaşları birçok yönden modern sözlük yapısına uygun düşmemektedir. Öncelikle maddebaşı olacak sözlükbirimleri iyi seçilmeli, maddebaşında kullanılması uygun olmayan örneğin çekim ekleri gibi ekler

sözlükbiriminden çıkartılmalıdır. Bu ekler zaten *Ekler* cildinde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Sözlüğün ana gövdesinde sözlüğün ahengi açısından bulunması doğru değildir. Yine maddebaşı olarak yer alan birçok sözlükbiriminin, ara madde olarak alınması daha uygundur. *Sözlükteki maddebaşları tekrar düzenlenmeli, ara madde yöntemi uygulanmalıdır.*

- Maddebaşı olan sözlükbiriminin hangi dile ait olduğu bilgisi ya da mümkünse etimolojik bilgisi, gramatikal türü, kökeni, aldığı ekler gibi bilgilerinin verilmesi, sözlüğün kalitesini artıracaktır. Ayrıca *bazı sözlükbirimlerinin yeniden okunması özellikle yeniden anlamlandırılması, eksik veya yanlış anlamlandırılmaların giderilmesi gerekmektedir.*

- Çok anlamlı sözlükbirimlerinde madde içi ve maddebaşındaki numaralandırılmış anlamlar tekrar gözden geçirilmeli, aynı kökten türeyen anlamlar aynı madde içinde numaralandırılmalıdır. *Anamların numaralandırması esnasında tanıkların yazıldığı yüzyıllara göre değil, temel anlam, yan anlama, mecaz anlam gibi bir sıralamaya tabi tutulması, modern sözlük anlayışı bakımından daha uygundur.*

- Sözlükte taranan eserlerde bazı sözlükbirimlerinin birden fazla yazımıyla karşılaşmıştır. Bu varyasyonlardan biri asıl maddebaşı olarak seçilmiş, diğer varyasyonları ise parantez içinde belirtilmiştir. Bu sözlükbirimi ile ilgili bulunan anlam veya anlamlar ile tanıklar da burada gösterilmiştir. Diğer varyasyonları, ayrıca sözlükte alfabe düzeninde yerlerini almış olup anlam için asıl maddeye gönderme yapılmıştır. Fakat bazen birinin diğerine gönderme olması gereken iki maddebaşının da gönderme yapılmayıp anlamlandırıldığı fark edilmektedir. Ayrıca bütün bu göndermeler sözlüğün hacmini genişletmektedir. *Sözlükteki göndermeler yeniden ele alınmalıdır.*

- Sözlüğün dili eskimiştir. Bazı maddebaşlarının ne anlama geldiğini öğrenmek için sözlük karıştırmak gerekmektedir. Dolayısıyla sözlüğün dili güncelleştirilmelidir.

Bütün bu güncelleştirmelerin yapılması Tarama Sözlüğü'nün gelecekte de kullanımını artıracığı gibi bilimsellik açısından da hak ettiği değeri yakalamasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA:

- AKALIN, Şükrü Haluk, “Sözcük Bilimi ve Sözlükçülük”, *Türk Dili*, 698, 2010, s. 162-169.
- AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C. II. Türk Dil Kurumu Yayınları, (3 baskı). Ankara, 2009.
- ATEŞMAN, Ender, “Türkçe Sözlükte Dış ve İç Yapı”, *International Journal of Central Asian Studies*, 11-1, 2007, s. 99-120.
- BOZ, Erdoğan, “Türk Sözlükbilimin Problemleri”, *Turkish Studies*. Volume 7/4, Fall, Ankara, 2012, s.13-20.
- BOZ, Erdoğan, “Sözlükbirimlerin Tanımlanmasına Anlambilimsel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Volume 4/4, Summer, Ankara, 2009, s.172-183.
- BOZ, Erdoğan, “Çağdaş Türkçe Sözlüklerde Çokanamlı Madde Başlarındaki Anlamaların Sıralanma Sorunu: ‘Klasik’ Örneği” *Turkish Studies*. Volume 4/8. Fall. Ankara, 2009, s.146-158.
- BOZ, Erdoğan, “Kullanıcı ve Sözlük İlişkisi”, *Erdem*, S.69, Ankara, 2015, s.41-52.
- DEVAPALA, Shalom, “Typological Classification of Dictionaries”, *The Asia Lexicography Conference*, 24-26 May. Chiangmai, Thailand, 2004.
(<http://www.msu.ac.zw/elearning/material/1188981724Typological%20Classification%20of%20Dictionaries.htm>) (Erişim tarihi: 27.04.2016 14:56)
- GÜRLEK, Mehmet, “Türk Sözlükçülüğünde Bir Dönüm Noktası: Misalli Büyük Türkçe Sözlük. *Turkish Studies*, Volume 9/9, Summer, Ankara, 2014, s.1071-1090.
- İLAYDIN, Hikmet, “Tanıklariyle Tarama Sözlüğü, (Kitaplar - Tenkit)”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ocak, C: III, S: 28, 1954, s. 227-231.
- İLHAN, Nadir, “Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri”, *Turkish Studies*, Volume 4/4 Summer, Ankara, 2009, s.534-554.
- JACKSON, Howard, *Sözlükbilime Giriş*, (Çev. Mehmet Gürlek&Ellen Patat), Kesit Yayınları, İstanbul, 2016.
- HARTMANN, Reinhard *Lexicography: principles and practice*, London; New York: Academic Press, 1983.
- KOCAMAN, Ahmet, “Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük”, *Kebikeç*. S. 6, Ankara, 1998, s.111-114.
- KORKMAZ, Zeynep, “Türkiye’de Ağız Sözlükleri”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Temmuz, C: 2000/II, S: 583, 2000, s. 7-14.
- Middle English Dictionary-Plan and Bibliography*, University of Michigan Press, Michigan, U.S.A, 1954.

- ÖLMEZ, Mehmet, “Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü”, *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, Dil Derneği yay., Ankara, 1994, s. 88-100.
- ÖZKAN, Mustafa, *Mahmûd b. Kâdî-i Manyas; Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- PARLATIR, İsmail, “Türkçe Sözlük Çalışmaları ve Sorunlarımız”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: 1995/I, S: 517, 1995, s. 3-19.
- PARLATIR, İsmail, “Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü Çalışmaları”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: 1998/I, S: 557, 1998, s. 387-399.
- SCHIERHOLZ, Stephan J. “Methods in Lexicography and Dictionary Research”, *Lexikos 25-*AFRILEX-Reeks**. S.25, 2015, s.323-352. (<http://lexikos.journals.ac.za/pub/article/viewFile/1302/809> erişim tarihi: 02 Mart 2016. 17:57)
- SİNGH, Parman, “Dictionary and its Structure”, *In Anushilana: A Research Journal of Indian Culture, Social & Philosophical Stream*. Vol. XXIV No. 3, Year 6, 2010, Varanasi: Manvi Seva Samiti, ISSN 0973-8762.
- Tarama Sözlüğü*. (4. Baskı), C.I-VIII. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
- TEZCAN AKSU, Belgin, “Türk Dil Kurumunun Sözlük Çalışmaları 1932-2002”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Özel Sayı: TDK'nin 70. Yılı*. C: 2002/II, S: 607, 2002, s. 140-174.
- TİETZE, Andreas, “Tarama Sözlüğü”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 3. 1993, s.267-270.
- TİETZE, Andreas & TEKİN, Talat, “Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Erdem*. C.5, S.13, Ankara, 1989, s.285-293.
- TİETZE, Andreas & TEKİN, Talat, “Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar II”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 4, 1994, s.159-169.
- TOPALOĞLU, Ahmet, *Muhammed Bin Hamza; XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, İkinci cilt (Sözlük), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978.
- TOPALOĞLU, Ahmet, “Türkçede Genel ve Özel Sözlükler ile Sözlük Yazımı”, *Türkiye'de ve Dünya'da Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2010.
- Türkçe Sözlük*. (11. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- USTA, Halil İbrahim, “Türkçe Sözlük Hazırlamada Yöntem Sorunları”, *Anakara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S.46/1, 2006, s.223-242.
- USTA, Halil İbrahim, “Sözlükçülük ve Sözlük Araştırmacılığı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.7, S.2, Ankara, 2010, s.92-101.

- YAVUZARSLAN, Paşa, “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî’nin Kâmûs-ı Türkî’si”, *Anakara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44/ 2, 2004, s.185-202.
- YILDIZ, Nuray, “Eskiçağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri”, *Kebikeç*, S. 6, 1998, s.189-210.

TARAMA DICTIONARY: A DESCRIPTIVE AND CRITICAL EVALUATION WITHIN THE PRINCIPLES OF LEXICOGRAPHY

Although the writing of dictionaries of Turkish vocabulary can be traced back to very old times, practices of “Lexicography”, which studies it as a discipline, are still fairly new in Turkey. The field of metalexigraphy, which is not related to practice (creating dictionaries) in lexicography and is about making researches on existing dictionaries and generating knowledge and theory about them, provides significant clues about writing historical and modern Turkish language dictionaries in an ideal way. In this study, Tarama Dictionary, prepared by Turkish Language Association as a work of collective study which reached its very last form after several phases, will be analyzed within the principles of lexicography.

After the proclamation of the republic in Turkey (1923), practices of writing dictionaries considerably increased together with efforts of *Language Reform*. Carried out by Turkish Language Association (then its name was Turkish Language Research Society), one of the studies done in that sense was about *Tarama Sözlüğü (Tarama Dictionary)*, which deals with the historical vocabulary of Modern Turkish Language. Lexical morphemes taken from these works were written, again with their meaning or meanings used in the work, showing the sentence it is used within the text, the name of the work, page or folio number. The dictionary had its last form after two different stages. In the first stage, the dictionary was prepared as four volumes, and then, after making up the deficiencies and editing, it was republished in the years 1963-1972 as six volumes. Since that last publishing until today there has not been a revision in the dictionary which has often been referred to by native and foreign researches interested in the topic as it demonstrates in terms of vocabulary the historical progress of Turkish language in terms of vocabulary in Anatolian geography, and it is seen that there are some changes required for the dictionary to keep the place it deserves in the future, as well. In this study, after a detailed information about the preparation and publishing processes of this dictionary, it was indicated as items what type of dictionary category it can be included in. Then, in the light of meta-lexicographic information, structural elements of the dictionary, that is to say its holistic structure (megastructure), its front matter, main body [the main body is evaluated

under two headings as macrostructure and microstructure] and the back matter was dealt with under different headings. Because *Tarama Dictionary* was formed with the vocabulary taken from historical Turkish texts, it was exhibited in tables what topics these texts were about and which century they are from. Moreover, numerical values of the entries in the dictionary as divided into categories like *noun, verb, compound noun, compound verb, reduplication, references to entries* were again shown in tables. While carrying out all these evaluations, the required changes in order for the dictionary to become an ideal historical work were pointed out in a critical way. In the conclusion part, these required changes were stated in items.

Key Words: Tarama Dictionary, historical dictionary, vocabulary, lexicography, metalexigraphy.